

Ольга Радченко,

к.і.н., доцент Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького,
(Черкаси) Україна, o.radchenko@ukr.net

БІЖЕНЦІ З ОКУПОВАНОЇ НАЦИСТАМИ ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ В УРСР У 1939–1941 рр.: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

У статті охарактеризовано джерела та літературу щодо біженців із окупованої нацистами території Західної та Центральної Польщі, які потрапили до Радянського Союзу у 1939 р. Основна увага приділена аналізу розпорядчих, звітних документів НКВС та архівних слідчих справ.

Ключові слова: Друга світова війна, Польща, Західна Україна, УРСР, НКВС, біженці.

Одним із важливих епізодів Другої світової війни є історія біженців та емігрантів із території нацистської Німеччини та окупованих нею країн. Відомо, що лівову частку біженців та емігрантів становили євреї, адже одразу з приходом до влади нацисти впроваджували агресивну дискримінаційну політику стосовно єврейського населення та усіляко сприяли їх еміграції. Упродовж 1933–1941 рр. понад 340 тис. євреїв залишили Німеччину та Австрію. Більшість із них знайшла притулок у США, Канаді та Палестині¹. Після нападу нацистської Німеччини на Польщу в 1939 р. близько 200 тис. біженців різних національностей рушили на територію Східної Польщі, сподіваючись, що польська армія зможе зупинити агресора. До моменту встановлення демаркаційної лінії між Радянським

¹ Серед чисельних робіт західних істориків лише декілька прикладів: *Baumel, Judith Tydor. Unfulfilled Promise: Rescue and Resettlement of Jewish Refugee Children in the United States, 1934–1945.* Juneau, AK: Denali Press, 1990; *Breitman, Richard, and Alan M. Kraut. American Refugee Policy and European Jewry, 1933–1945.* Bloomington: Indiana University Press, 1987; *Fox, Anne L., and Eva Abraham-Podietz. Ten Thousand Children: True Stories Told by Children Who Escaped the Holocaust on the Kindertransport.* West Orange, NJ: Behrman House, 1999; *Laqueur, Walter. Generation Exodus: The Fate of Young Jewish Refugees from Nazi Germany.* Hanover, NH: Brandeis University Press, 2001; *Zucker, Bat-Ami. In Search of Refuge: Jews and US Consuls in Nazi Germany, 1933–1941.* London: Vallentine Mitchell, 2001.

Союзом та Німеччиною частині біженців вдалось дістатися півдня (Угорщини, Румунії, Болгарії), а також Литви².

Але велика кількість біженців опинилась на підконтрольній Радянському Союзу території Польщі, яка була інкорпорована до складу СРСР під назвою Західна Білорусь та Західна Україна. Доля польських біженців у СРСР до червня 1941 р. визначалась декількома чинниками. По-перше, наявністю візи до третіх країн, по-друге, їх соціально-політичним становищем, по-третє, бажанням або небажанням отримати радянські п'ятирічні паспорти та залишитись у Радянському Союзі відповідно до Постанови РНК СРСР № 861 від 28 квітня 1933 р. Ті щасливчики, в яких на руках була в'їзна віза до США та інших країн, мали змогу залишити Радянський Союз без особливих перешкод. Тож, 2200 польських біженців Транссибірським експресом за маршрутом Всесоюзного акціонерного товариства «Інтурист» дісталися Далекого Сходу і через Японію опинилися в США або в Шанхаї³. Близько 1200 біженців мали змогу дістатися Туреччини через порт Одеса на теплоході «Сванетія»⁴. Допомогу в оформленні проїзних документів надавало і відкрите у вересні 1939 р. представництво «Інтуриста» у Львові.

Доля решти біженців із Польщі визначалась суперечливими уявленнями радянського керівництва. У першу чергу радянська влада вважала біженців «баластом», який створював безліч проблем гуманітарного та правового характеру. Для прикладу, нарком внутрішніх справ Литовської РСР Петро Гладков у повідомленні до заступника наркома внутрішніх справ СРСР Всеволода Меркулова характеризував біженців наступним чином: «Всі ці особи без певних занять. Матеріальне становище більшості з них доволі важке, влаштуватись на роботу вони не бажають»⁵. Тому не дивно, що велику групу євреїв-біженців зарахували до так званого «контрреволюційного елементу», насамперед «учасників сіоністських, бундівських, ревізійоністських, бейтарських організацій», які, на думку вище згаданого Гладкова, «ведуть активну антирадянську роботу в контакті із контрреволюційними організаціями, що існують в Західних областях Білорусі, України та за кордоном», відповідно, вони підлягали арешту та

² Refugees. United States Holocaust Museum [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005139> (30.06.2017).

³ Refugees. United States Holocaust Museum [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005139> (30.06.2017).

⁴ Радченко О.М. Іноземний туризм у Радянській Україні 1930-х років // Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки». — Черкаси 2014. — № 9 (302). — С. 85–89.

⁵ Накануне Холокоста. Фронт литовских активистов и советские репрессии в Литве 1940–1941 гг. Сборник документов. — Москва, 2012. — С. 65.

наступній депортації⁶. Упродовж 1940–1941 рр. радянська влада в декілька прийомів провела примусове виселення углиб СРСР великих груп мешканців Західної України, Західної Білорусі та Литви, а також частини біженців із окупованої нацистами Польщі. Депортації цивільного населення стали найбільш масовим видом радянських репресій 1939–1941 рр. на анексованих територіях. У дорозі ешелони знаходились біля 2–4 тижнів, далі був багатоденний переїзд на гужовому, водному або автотранспорті до місць поселення. Загалом упродовж 1940–1941 рр. за ешелонними даними було депортовано 309–321 тис. польських громадян. За дослідженнями російського історика Олександра Гур'янова, який зробив значний внесок у діяльність НИПЦ «Меморіал» (Москва) щодо дослідження долі поляків та польських громадян, у віддалені регіони було вивезено 78–79 тис. спецпереселенців-біженців, що значно менше цифр, які наводять західні історики⁷. Найбільшу кількість було вивезено зі Львівської області — 26 589, в той час як в інших областях це число коливалось від 3 тис. до 8 тис.⁸ Те, що серед депортованих були і євреї, які рятувалися в СРСР від переслідування нацистів, підтверджують списки, складені товариством «Карта» (Варшава) та НИПЦ «Меморіал» (Москва)⁹. Депортаціям польських громадян присвячено значна кількість публікацій як українських¹⁰, так і російських істориків¹¹. Але про долю

⁶ Там само. С. 155.

⁷ Walter N. Sanning: *The Dissolution of Eastern European Jewry*, 2nd, corrected edition, CASTLE HILL PUBLISHERS, 2015. — P. 15–18.

⁸ *Гурьянов А.Э.* Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае–июне 1941 г. // *Репрессии против поляков и польских граждан: Исторические сборники «Мемориала»: Вып. 1.* М.: «Звенья», 1997. — С. 137–175; *Польские спецпереселенцы в СССР в 1940–1941 гг.* // Там само. — С. 114–136.

⁹ Відкритий список жертв політичних репресій в СРСР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: URL: <https://ru.openlist.wiki>.

¹⁰ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. / І. Білас. — К.: Либідь — Військо України, 1994; *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). — К., 2009. — 486 с.; *Депортації: західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.* Документи, матеріали, спогади. У трьох томах // Національна академія наук України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Відповідальний редактор Юрій Сливка; *Сорока Ю.М.* Населення західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939–1950 рр.). Спеціальність 09.00.12 — українознавство. Автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук. Київ — 2009. 35 с.; *Субтельний О.* Україна Історія. Київ: Либідь, 1993. — 720 с.

¹¹ *Бугай Н.Ф.* «По сведениям НКВД были переселены...». Киев, 1992; *Документы и материалы по истории советско-польских отношений.* Т. VII. 1939–1943 гг. М.: Наука, 1973. — 476 с.; *Парсаданова В.С.* Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. М.: Наука, 1982. — 279 с. *Полян П.М.* Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. М.: ОГИ-Мемориал, 2001. —

єврейських біженців існує не багато досліджень. Серед них слід згадати збірник під редакцією Цві Гітельмана «Гірка легальність»¹² та восьму частину багатомного збірника «Нацистський Голокост. Свідки Голокосту»¹³; книгу Олі Гнатюк «Відвага і страх», в якій йдеться про життя єврейської, польської та української творчої та наукової інтелігенції у Львові на початку Другої світової війни¹⁴. Значну наукову роботу проведено польськими істориками¹⁵. Зокрема, це узагальнююча праця «Польща. 1939–1945. Людські втрати та репресії під час двох окупацій»¹⁶.

Поштовхом для даної розвідки стала архівна слідча справа братів Ігельник, що зберігається в Державному архіві Кіровоградської області¹⁷. В ній йдеться про біженців єврейського походження братів Мошеля та Сімона, які восени 1939 р. разом із багатьма іншими громадянами Польщі перетнули демаркаційну лінію, а пізніше були завербовані на роботу в різні регіони Радянського Союзу. Через 3–4 місяці брати переїхали до Одеси, де їм, однак, було відмовлено в реєстрації. Тоді вони виїхали до Кіровограда, де один із них працював на заводі «Червоний профінтерн», а другий влаштувався в перукарні. До речі, Кіровоградська область разом із Житомирською, Вінницькою, Чернігівською, Полтавською та деякими іншими належала до областей із відносно великою кількістю переселених біженців¹⁸. Але життя на новому місці тривало недовго. НКВС братів заарештувало та 28 квітня 1941 р. їм пред'явили однакове звинувачення за ст. 54-10 УК УРСР у «систематичній агітації проти Радянської влади». Насправді, йшлося про банальне порівняння умов життя і праці в СРСР та Польщі і, звісно, це порівняння було не на користь країни соціалізму, про

328 с.; *Рогачев М.Б.* Депортированные польские граждане в Коми АССР в 1940–1944 годах. Автореф. ... канд. ист. наук. Сыктывкар, 2005 г.

¹² *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR.* Ed. Zvi Y. Gitelman. Indiana University Press, 1997. — 332 p.

¹³ *The Nazi Holocaust. Part 8: Bystanders to the Holocaust. Band 3.* — London. 1989.

¹⁴ *Гнатюк О.* Відвага і страх. Київ, 2015. — 496 с.

¹⁵ *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSSR. 1939–1945. Przeglady piśmiennictwa.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. — 301 s.; *Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A.* Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej. Wrocław: Prace historyczne, 1993. — 179 s.; *Grudzinska-Gross I., Gross J.T.* W czterdziestym nas Matko na Sibir zesłali... Warszawa: Republika i Libra, 1990. — 511 s.; *Siedlecki Julian.* Losy Polaków w ZSSR w latach 1939–1986. — Ł.: Gryf, 1986. 404 s.; *Zaron Piotr.* Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. — 425 s.

¹⁶ *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami.* Warszawa, 2010.

¹⁷ Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО), ф. 8907, оп. 2, спр. № 8074-фпд.

¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп.1, спр. 0391, арк. 77.

що засвідчили колеги та сусіди братів на допитах у НКВС. Ігельників було засуджено до заслання у виправно-трудоваї колонії (далі ВТК) терміном на 10 років кожного із наступним ураженням у правах на 5 років. Сімона Ігельника було заслано до ВТК № 5, що знаходилась у м. Свіжську за 45 км від Казані, столиці Татарської АРСР. Сімону пощастило пережити голодні, важкі роки, і він був звільнений 06.11.1944 р. за наказом Президії Верховної Ради СРСР від 10.08.1944 р. На жаль, його брат Мошель, що відбував термін покарання в іншій колонії Татарії, у ВТК № 2, помер 29.05.1942 р.¹⁹

Одночасно з відомостями про долю біженців у Радянському Союзі подібні архівні слідчі справи, що зберігаються в галузевому та обласних архівах СБУ та державних обласних архівах, можуть містити низку документів особового походження: листи з окупованої Вермахтом території Польщі, світлини, особові посвідчення тощо. Аналіз подібних справ дає можливість відтворити основні етапи долі біженців: початок нацистської окупації — хаотичний рух на Схід — перетин кордону із ризиком для життя — реєстрація в прикордонних містах та видача радянських паспортів — спроби радянської влади «розвантажити» райони Західної України від цивільного населення направляючи їх на роботу в інші регіони Радянського Союзу — самовільне повернення багатьох людей до Західної України. Для польських громадян знайомство із «радянським способом життя» викликало культурний шок, обурення низьким рівнем життя, приниженням і безправністю населення країни. Вони не приховували своїх емоцій і бажання повернутися на свою батьківщину в Польщу, що викликало пильну увагу органів НКВС до нових «співгромадян» як до потенційно небезпечного «ворожого елементу». Наслідком такої уваги не рідко ставав арешт, заслання до виправно-трудоваї таборів із обвинувачувальними вироками, або примусові депортації углиб Радянського Союзу. Внаслідок репресивних дій радянської влади десятки тисяч колишніх польських громадян, які сподівалися отримати в СРСР допомогу і підтримку, були приречені виживати в злиднених і безправних умовах. Але для багатьох єврейських біженців, парадоксальним чином, це стало шансом пережити Голокост, жертвами якого стали близько 1,5 млн. євреїв в Україні та від 2,7 до 2,9 млн. у Польщі.

Окрім архівних слідчих справ важливими джерелами виступають документи НКВС СРСР у фондах ГДА СБУ, це зокрема, численні повідомлення прикордонних військ про ситуацію на кордоні, розпорядження народного комісара внутрішніх справ Лаврентія Берії, його першого заступника Всеволода Меркулова, документи за підписом народного комі-

¹⁹ ДАКО, ф. 8907, оп. 2, спр. № 8074-фпд, арк. 118.

сара внутрішніх справ УРСР Івана Серова тощо²⁰. Ці документи містять не лише розпорядження та накази, в них також наведено облікові дані кількості біженців по областях Західної України, їх національний та соціальний склад. Окрему групу документів становлять документи щодо передачі окремих громадян Польщі на німецькій бік. Цей процес відбувався на вимогу німецького посольства в Москві через міністерство закордонних справ СРСР та центральний орган НКВС у Москві²¹. Особливе значення для розуміння прагнення біженців повернутися додому мають документи, які стосуються діяльності німецько-радянської контрольно-пропускної комісії [німецькою мовою вона називалась Flüchtlingskommission, тобто комісія у справах біженців — О.Р.], яка діяла з кінця березня до початку червня 1940 р.²² Внаслідок діяльності комісії на окуповану німцями територію змогли виїхати 28000 осіб, більшість із яких становили поляки (23721), далі йшли українці (1164), німці (528), цигани (181), євреї (99) та інші²³.

Важливим джерелом інформації про післявоєнну долю польських біженців виступає спільне багатотомне польське-українське видання «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», що, зокрема, містить дані про переселення колишніх польських громадян до Польщі²⁴.

Документи особового походження в збірниках, що видавалися в Україні останніми роками, містять спогади лише декількох колишніх біженців. Можна навести такий приклад:

«В 1940 р. ми опинилися в Радянському Союзі. Нас вивезли до Архангельської області <...> Всі люди працювали на лісоповалі, мешкали в бараках. Незабаром мама захворіла та померла. Отже ми залишились із братом самі. Мені було п'ять років, а брату 11 <...> Не пам'ятаю, як ми потрапили до міста Ульяновськ. Нас із братом направили до дитячого

²⁰ Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 рр. Документи ГДА СБУ України. — Київ, 2009.

²¹ ГДА СБУ, ф. 16.

²² Телеграма заступника наркома внутрішніх справ СРСР В. Меркулова наркому внутрішніх справ УРСР І. Серову про затвердження інструкцій для радянських представників у Німецькій контрольно-пропускній комісії // Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 року. Документи ГДА СБ України. — С. 103–106.

²³ Докладна записка «О работе по отправке беженцев из СССР в Германию и из Германии в СССР Перемышльской комиссии» // ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 479, арк. 17.

²⁴ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 2. Переселення поляків та українців. 1944–1946 / Державний архів Служби безпеки України; Архів міністерства Внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща; Упоряд.: Є. Тухольский, П. Кулаковський та ін. — Варшава–Київ, 2000. — 1008 с.

притулку <...> Це все, що я пам'ятаю про своє дитинство. На згадку залишилась тільки довідка з дитячого притулку»²⁵.

Депортація чекала і на німецьких євреїв, які теж дісталися Радянського Союзу, але, можливо, не прийняли радянське громадянство і не змогли отримати візу на виїзд за межі СРСР.

«В Бучачі ми зняли маленьку кімнату по вул. Колчевій. Мови ані польської, ані української ми не знали. Всі нас називали німцями <...> Коли в місто прийшла радянська влада, батькові заявили, що ми німецькі шпигуни і підлягаємо засланням до Сибіру. Так заслали всю родину маминого брата. Це врятувало їх від знищення нацистами. Захистила нас єврейська громада та багато численні родичі».²⁶

Окрім того, в деяких спогадах вцілілих євреїв України можна знайти згадування про біженців із Польщі, які влітку 1941 р. дісталися Центральної України.

Багатий фактичний матеріал можуть містити записи інтерв'ю польських євреїв, що зберігаються в Єврейському історичному інституті в Польщі, а також відео інтерв'ю на сайті Музею Голокосту у Вашингтоні²⁷.

Отже, виявлення та залучення до наукового обігу архівних слідчих справ щодо польських громадян може відкрити перед істориками значний масив нової інформації як стосовно першого етапу Другої світової війни на території довоєнної Польщі, так і стосовно політики радянської влади відносно біженців. Історичне дослідження триває.

REFERENCES

Baumel, Ju. T. (1990). *Unfulfilled Promise: Rescue and Resettlement of Jewish Refugee Children in the United States, 1934–1945*. Juneau, AK: Denali Press. [in English].

Bednarek, J., Boyko, D., Chudzik, W., Karbarz-Wilińska, J., Kokin, S., Majewski, M., Shapoval, Y. (Comp.). (2000). *Poland and Ukraine in the 1930's and 1940's. Documents from the Archives of the Secret Services*. The Institute of National Remembrance — Commission of the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, The Security Service of Ukraine Branch State Archives, Institute of Political and Ethno-National Studies at the National Academy of Sciences of Ukraine. Łódź–Warsaw–Kiev. [in Ukrainian].

Breitman, R., and Alan, M. (1987). *American Refugee Policy and European Jewry, 1933–1945*. Bloomington: Indiana University Press. [in English].

²⁵ Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Книга 1 / Редактор-составитель Борис Забарко. К.: ДУХ І ЛІТЕРА. — 2006. — С. 166.

²⁶ Там само, с. 101.

²⁷ Refugees. United States Holocaust Museum [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005139> (30.06.2017).

Ciesielski, S., Hryciuk, G., Srebrakowski, A. (1993). *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny swiatowej*. Wroclaw: Prace historyczne. [in Polish].

Danylenko, W. (Ed.). (2009). *Radyanski organy derz'avnoi bespeky u 1939-červni 1941 rr. Dokumenty GDA SBU Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].

Fox, Anne L., and Abraham-Podietz, E. (1999). *Ten Thousand Children. True Stories Told by Children Who Escaped the Holocaust on the Kindertransport*. West Orange, NJ: Behrman House. [in English].

Gitelman, Z. (Ed.). (1997). *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*. Indiana University Press. [in English].

Gnatyuk, O. (2015). *Vidvaga I strach*. Kiev, Duch I litera. [in Ukrainian].

Grudzinska-Gross, I., Gross, J.T. (1990). *W czterdziestym nas Matko na Sibir zeslali...* Warszawa: Respublika i Libra. [in Polish].

Laqueur, W. (2001). *Generation Exodus: The Fate of Young Jewish Refugees from Nazi Germany*. Hanover, NH: Brandeis University Press. [in English].

Marrus, M.R. (Ed.). (1989). *The Nazi Holocaust*. Part 8: Bystanders to the Holocaust. Band 3. London. [in English].

Materski, W. (Ed.). (2010). *Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*. Warszawa. [in Polish].

Zucker, Bat-Ami. (2001). *In Search of Refuge: Jews and US Consuls in Nazi Germany, 1933–1941*. London: Vallentine Mitchell. [in English].

Radchenko O.M.

Candidate of Historical Sciences, Docent,
Cherkasy National University named Bogdan Hmelnickiy
(Cherkasy), Ukraine, o.radchenko@ukr.net

THE REFUGEES OF THE POLISH TERRITORY UNDER NAZI OCCUPATION IN THE SOVIET UKRAINE, 1939-1941: A REVIEW OF SOURCE BASE AND LITERATURE

One of the important episodes of WWII is substantial in scales movement of refugees and migrants from territory of Nazi Germany and countries and territories, occupied by Germany and its allies. It is known that bigger part of refugees and migrants was constituted by Jews, as practically straight after Nazi took over the power they introduced aggressive discriminatory policy towards Jewish population and in every possible way stimulated Jewish emigration. The article deals with sources and documents regarding refugees to USSR in 1939 from territory of Western and Central Poland, occupied by the Nazis. It has to be noted that first of all administrative orders and reports of NKVD are of big importance, as well as investigative files, open for public in archives.

The author underlines that along with information about destinies of refugees in the Soviet Union the investigative files can contain various documents of private character or origin — letters from the territories, occupied by Wehrmacht, photos, identification documents etc. Analysis of cases of this kind is quite instrumental in reconstruction of main phases of refugees' destinies: beginning of Nazi occupation —

chaotic movement to the East — crossing of border with risk for life — registration in border towns and obtaining of Soviet passports — attempts of Soviet administration to divert excessive newly-arrived civil population to work in other regions of the Soviet Union — unauthorized return of many people to Western Ukraine, as, having acquainted closer with Soviet way of life. They dreamed about return to their native places — thorough attention of NKVD authorities towards new «fellow citizens» as potentially dangerous alien element, which quite often resulted in prosecutions, terms in «re-education labour camps» on the basis of criminal accusations, or forced deportation in remote areas of the Soviet Union.

Keywords: *World War II, Poland, Western Ukraine, Ukrainian SSR, NKVD, refugees, Jewish refugees.*